

Др. Микола Андрусак

З найновішої літератури про Мазепу

(М. Возняк: 1) Коли народився Мазепа. 2) Ще про дату народження Мазепа. 3) Як то було з похоронами Мазепа, „Життя й Знання“, 1932, V, ч. 4, ст. 105, ч. 13, ст. 375—377; Б. Л.: Як виглядав гетьман Іван Мазепа?, „Літопись Червоної Калви“, 1932, ч. 5, ст. 3—6; — М. Голубець: Іконографія Мазепа, *ibid.*, ч. 7—8, ст. 5—8; — П. Хрущ: 1) Дата народини гетьмана Мазепа, 2) Мазепа в освітленні давньої і сучасної історіографії; — В. Трепке: 1) На розшуках за могилою гетьмана Мазепа, паломництво на могилу гетьмана Мазепа, Історичний Календар-Альманах Черв. Калини на 1933 р, ст. 6—26; — В. Крупницький: Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу, Записки Ч. С. В. В. IV, вип. 1—2, Жовква 1932, ст. 292—316; — Д. Дорошенко: Hetman Mazepa. Sein Leben und Wirken, Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, Bd VII, 1932, Heft 1, ст. 51—73; — І. Борщак—Р. Мартель: Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана, Львів 1933, 8°, ст. 1—144).

Ювілейний рік Мазепа приніс низку нарисів про нього; завдяки тому біографія гетьмана стає чим раз повніша. Це дає надію, що врешті будуть виявлені досі спірні в історичній літературі питання з Мазепаїної доби та діяльності. На цьому місці хочемо подати підсумки важнішої літератури від початку 1932 р. та свої завваги до діяльності Мазепа.

Акад. М. Возняк навів джерельні вістки, що стверджують 20. березня 1632 р. як дату народження Мазепа. Та кож зiставляє цей дослідник джерела до похоронів Мазепа й виказує, що гетьмана тричі ховали: біля Бендер, після перенесли до Яс, а згодом до Галацу.

Датою народини Ів. Мазепа займається також о. Павло Хрущ; він аналізує джерельні вістки, що визначають народини гетьмана на роки: 1629, 1644 і 1632 та приходить до висновку, що Мазепа народився найправдоподібніше в 1632 р.

Іконографією Мазепа займаються Б. Леякий і М. Голубець. Долею Мазепаїної могили в Галаці та збереженням там, як також у Бендерах і в Варшаві пам'ятками по гетьмані, займається д-р В. Трепке.

Огляд „Mazepiana“ в сучасній німецькій літературі подає д-р Борис Крупницький. Він обговорює німецькі часописи та журнали часів Мазепа, німецькі вістки про події 1687 р. на Україні й Мазепу та взаємини між ним і Палієм, біографії Мазепа в німецьких журналах з початком XVIII ст. і вкінці відгомін в німецькій пресі з приводу переходу Мазепа на шведський бік.

Зiставлення характеристикних поглядів на особу й діяльність нашого гетьмана в історіографії та спірних і затемнених сторінок в історії Мазепа подає молодий дослідник о. Хрущ. Помінаючи деякі неточности, як от при вичислюванні істориків Мазепа (Каманіна й Лазаревського зараховує о. Х. до ро-

сійських істориків!), підхід цього дослідника до нев'яснених в літературі питань є досить влучний.

Інформаційний характер має нарис проф. Д. Доршенка про життя й діяльність Мазепи. Автор старається висвітлити постать Мазепи в дусі Ф. Уманця, на якого працю в більшості й покликується, доповнюючи її подекуди матеріалом, поданим іншими дослідниками.

Очевидно, стаття з інформаційним завданням для чужинців приносить дещо й для українців; маємо тут огляд джерел і літератури, в якому є подані шведські та російські видавництва матеріалів до Мазепиної доби.

В останньому часі появився авторизований переклад М. Рудницького французького життєпису Мазепи, зладженого Іль'юм Борщак'ом і французом Рене Марте'ом. Про французьке видання¹⁾ цього життєпису написав професор Брюссельського університету Олександр Екк, що воно є „з науковими претенсіями, а проте ніяк не оправданими; брак всякої історичної критики документів, фактів, доказів, рішучі та пристрасні твердження, літературний стиль авторів роблять з цього переборщеного обожання нещасливого українського гетьмана твір політичної пропаганди, а не історичний“.²⁾ А український дослідник д-р Б. Крупицький, вказуючи помилки в цій біографії, висловив бажання, щоб автори, „оскільки прийде до дальшого видання книги, звернули увагу на помилки і виправили їх так, щоби безперечна цікавість книги йшла в парі з її науковістю“.³⁾

На жаль, І. Борщак, дозволив видавати книжку з усіма тими похибками, що їх виказав Крупицький, ще й в українським перекладі. А помилки такі разячі, що не треба бути дослідником Мазепиної доби, а тільки знати загально історію України, щоб їх завважити. Мабуть дещо справив сам перекладчик, що подекуди попускав непотрібні для українського читача пояснення авторів; справив помилку авторів, начеб то Хмельницький заняв Львів у 1848 р. Але замість Берестечка так залишався Жванець і в перекладі!

Очевидно, не з вини перекладчика.

Не буду повторювати слушних уваг Б. Крупицького, наведу інші. В цілій основі хибно є представлений побут Мазепи на Правобережжі. Його відносина до Палія і Августа II (ст. 33—37).

Обговорюючи арештування хвастівського полковника Семена Палія Мазепою в 1704 р., автори завважують, що Палій

¹⁾ E. Borschak et R. Martel: Vie de Mazepa, Париж 1931, м, 8°, ст. II—191.

²⁾ A. Eck: L'Europe Orientale dans les travaux historique d'expression française depuis la guerre, Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale, T. IV. Fasc. 2, Varsovie 1932, ст. 110.

³⁾ Записки ЧСВВ, IV, вип. 1—2, ст. 390—393.

„був тільки руїницькою силою в Україні“ (ст. 36). Треба було авторам пізнати спершу думки Яна III Собеского та Мазепи про Палія, а принайменше переглянути старі праці істориків Володимира Антоновича та В. Вовка-Карачевського про правобічну козаччину з кінцем XVII і з поч. XVIII ст. Душею й організатором цієї козаччини був Палій, що вмів удержати в карності своїх козаків. У часі його неприсутності управляла полком його жінка.

Популярний на Січі Палій не хотів бути там кошовим, щоби не повинуватися наказам черні. До 1703 р. ставився він прихильно до Мазепи, спомагав його в походах на татар, ба навіть помагав Мазепі громити запорозьких гультаїв, що займались розбоями. Притім разураз звертався він до гетьмана з проханням, щоби цей прилучив Правобережжя до Гетьманщини. В часі народного повстання на Правобережжі (Поділлі й Волині) в 1700-3 рр., просив Палій Мазепу прислати зо дві сотні компанійських „не для битви, тільки для страху“ неприятелів.

Одначе Мазепа не міг проти волі царя помогти правобічним козакам. Тоді Палій, зневірившись в гетьманську поміч, почав переговорювати з кн. Любомирськими, що хилилися в бік шведського короля. Рахуючи на поміч шведів та їх польських сторонників, Палій, — як доносив Мазепа до Москви — мав висловитися: „Пан гетьман нам у потрібний час помочи військової не давав; коли й надалі не даватиме, то піддамося полякам, і не знаю, як тоді й на Задніпрі (гетьманщині) буде“.

Бачучи непокірність Палія, цар Петро I велів Мазепі заманити його до себе й арештувати. Гетьман, що довший час жив у дружніх зв'язках з Палієм, під впливом вищенаведених слів і вісток про його переговори з шведською партією в Польщі хотів також спекатися людини популярної серед запорожців, що виявляли волю вибрати Палія гетьманом.

У квітні 1704 р. вирушив Мазепа з військом на Правобережжя проти тих польських панів, що перейшли на шведський бік. Цей прихід гетьмана на Правобережжя вважав Палій моментом зеднання всієї України під булавою Мазепи. Тому розіслав своїх агентів по Брацлавщині й Поділлі, щоби підняли знову повстання, а сам удався до гетьманського табору під Павлоч.

І справді, була це одинока нагода для Мазепи — взяти в свої руки провід над народнім рухом на Правобережжі й зміцнити своє становище супроти сусідів. Цар Петро I перебував у тому часі в Інгрії, облягаючи Нарву й приготовляючи там на майбутнє країні позиції для свого війська. В Польщі господарив Карло XII, що старався здетронізувати Августа II; 12 липня 1074 р. шведська партія вибрала королем Станислава Лещинського, наслідком чого затягалося на домашню війну між прихильниками останнього й Августа II. Отже Мазепа мав змогу виступати проти Петра I та Августа II і ввести в життя

союз України зі Швецією як двох рівнорядних держав, бо не потребував би був тоді піддаватися під протекцію шведського та признавати зверхність польського короля, як це мусів зробити пізніше. Замість здобувати, з царського наказу західноукраїнські городи для послуху Августові II. міг гетьман ціною тієї самої козацької крові здобути ці міста для себе.

Одначе Мазепа не мав ще тоді думки зривати з Москвою. Можливо, що бачучи деморалізацію серед козацької старшини, якої доносам завдячували заслання на Сибір його попередники Многогрішний і Самійлович, з одного боку, та безуспішність державницьких змагань Дорошенка з другого боку, — Мазепа не важився опиратись волі Москви. Велів отже увязнити Палія та видав його московському урядові, який після Мазеপিного зриву пробував у 1709 р. використати популярність Палія для прихилення народних мас на свій бік.

Правда гетьман задержав Правобережжя під своєю владою й переконав врешті царя, що не варта вертати його одначе таке придбання не могло принести йому великої користи й опори; правобічні козаки бачили в гетьмані винувника заслання їх провідника Палія. Притім територія, яку зайняв Мазепа, обмежилася до малої смуги Київщини, а Поділля й Волинь, де в 1700—3 рр. проявлялися живі народні рухи, були в руках давнього поміщика.

Трагедією для української державности було те, що в відповідній порі провід не використав пригожої ситуації. Під тим оглядом схожі до себе оба найбільші українські гетьмани: Богдан Хмельницький і Іван Мазепа. Один не використав своїх перших побід й не маючи ще тоді скристалізованої національно-державницької думки завернув зпід Замостя; прогайнував відповідний момент, а пізніше зміряючи до незалежності був залежний від примх своїх союзників. Майже слідами першого походу Хмельницького мандрував у 1704-5 рр. Мазепа зі своїм військом, караючи з царського наказу панів шведської партії. І в нього зродилася думка зриву з Москвою, щойно тоді, коли з кінцем 1705 р. завернув від Замостя й прибув на Волинь.

Трагедією політики гетьмана було й те, що він знищив людей, які могли з ним іти проти Москви. На невдачі пізнішого Мазепиного зриву проти Москви заважило увязнення Палія. В тім самім часі (1704—5 рр.) маємо ще один вчинок гетьмана, якого наслідки виявилися також в часі зриву; це — любовні зносини Мазепа з молоденькою його похресницею Мотрею, дочкою його приятеля, теж бувшого дорошенківця, генерального судді Василя Кочубея.

Борщак і Мартель оповідають про цю любов старця-гетьмана (ст. 59—71) за актами доносу Кочубея та працями М. Костомарова й Ф. Уманця, одначе не висвітлюють відемних наслідків цих любовних пригод для пізнішої політики Мазепа.

Кочубей, як і всі дорошенківці, що опинилися на Лівобережжі, ненавидів московський режим. Тому в часі повстання Петрика сприяв останньому; коли це виявилось, грозила Кочубеєві кара та виратував його із цієї халепи Мазепа.⁴⁾

Хоч Кочубей почувався задля того вдячним гетьманові та все таки не стерпів залицання свого старого кума до дочки. Правда, рахуючись з авторитетом гетьмана, мусів до часу скривати свій жаль до нього, навіть здавалося, що між Кочубеєм і Мазепою настала знову приязнь після того, як у гетьмана проминули любовні пристрасти до Мотрі. Немає potwierдження в джерелах думка Борщака-Мартеля (ст. 58 і 81), начебто гетьман ще напередодні зриву з Москвою мріяв про Мотрю. З доносу Кочубея довідуємося, що в травні 1707 р. гостив гетьман його та Скоропадського. Радіючи з приводу нового погрому москалів, всі три пила на здоровля, при чому гетьман пив за здоровля княгині Дольської, приговорюючи: „Випиймо за здоровля княгині, її мосці, бо є загна і розумна пані, моя голубка!“⁵⁾ Такі слова гетьмана могли ще більше вразити Кочубея тому, що ось Мазепа звів давніше його дочку, а тепер думає вже про іншу.

Сам донос Кочубея до Москви — епілог його особистого жалю до гетьмана — не тільки приніс загладу для нього, але мав сумні наслідки й для Мазепи. Кочубей мав значний вплив на козацьку старшину, був по гетьмані найвизначнішим на Україні та вирізнявся, подібно як Мазепа, щедрістю на культурні цілі. В 1705 р. присвятила чернігівська колегія перше видання „Зерцала от писанія Божественнаго“ гетьманові, а друге Кочубеєві „яко первеньствующою по его рейментарской милости“.⁶⁾ Кочубей мав родинні звязки з визначною козацькою старшиною і його смерть відвернула дехого з козацьких самостійників від Мазепи. Між іншими чернігівського полковника Павла Полуботка, до якого Петро I ставився завжди підозріло та висловлювався, що з нього „може вийти другий Мазепа“.

Донос Кочубея мусів заскочити гетьмана, що рахував на співпрацю старого дорошенківця в протимосковській акції. Без сумніву гетьман здавав собі справу з наслідків Кочубеєвої смерті серед козацької старшини й він радби був якось це залагодити. Можна тут згодитися зі здогадом Ф. Уманця, що Апостол упередив Кочубея про його арештування в порозумінні з Мазепою, який бажав дати змогу Кочубеєві та їскрі утікти до Криму, деб вони йому в нічому не могли пошкодити⁷⁾.

⁴⁾ О. Оглобін: Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика), Зап. Іст.-філь, В. У, А. Н. XXIII, Київ 1929 ст. 189—219.

⁵⁾ Д. Бантиш-Каменський: Источники малоросс. истории II, Чтения в Общ. Ист. и Древ. Росс. при моск. унив. I, 1859, ст. 100.

⁶⁾ С. Маслов: Елюди з історії укр. стародруків. Українська книга XVI—XVIII ст. Київ, 1926, ст. 136—141.

⁷⁾ Ф. Уманець: Гетьманъ Мазепа. С. Петербургъ 1897, ст. 389—390.

Очевидно, міг бути ще й інший вихід для Мазепи з цієї складної ситуації, якщо б був Карло XII ще в 1709 р. себто перед доносом Кочубея згодився на пропозиції Мазепи, подані йому за посередництвом польського короля Станіслава Ліщинського. Цей промах Карла XII в 1707 р. причинився також немало до полтавської катастрофи. Бо Мазепа, не маючи з його боку ніяких запевнень, мусів з царського наказу ще в 1708 р. вислати полковників, полтавського Левенця й охотницького Кожуховського проти донського повстанця, отамана Кіндрата Булавина, якому помагали запорожці.

Розділ твору Борщака-Мартеля: „Мазепа і Карло XII“ (ст. 72—113) є хибно представлений в цілій основі. Як прийшло до звязків між гетьманом і Карлом XII — висвітлюю я на основі аналізу джерел у розвідці „Зв'язки Мазепи з С. Ліщинським і Карлом XII“⁸⁾ й туди відсилаю цікавих шан. читачів. А яка різниця є між текстом твору Борщака-Мартеля а його джерелом, показує нам між іншим оце порівняння. У Борщака-Мартеля (ст. 77) читаємо:

„Мазепа відповів грубо: „Навіщо вам знати про всі ці справи, заки прийшов відповідний час? Довіряйте моїй совісті і мому скромному розумові! З ними не пропадете. Дякувати Богові я сам маю стільки розсудливости, що ви всі разом“.

Він давав себе довго намовляти і благати, а накінець немовби його переконали, поволі підійшов до кедрової скриньки у сховищі, чудового твору якогось давнього німецького мистця і звідтам добув договір зі Швецією. Запанувала велика тиша і Орлик поволі відчитав цей пропам'ятний текст аудиторії, здивуваній далекосяглою передбачливістю гетьмана. Козацька старшина закінчила засідання окликами в честь України і Мазепи. А він як таємний маґ поринав у задумі“.

Про цю подію оповідає гетьман Пилип Орлик зовсім що іншого: „Извѣщаль онъ Мазепа на тое съ гнѣвомъ тыми словами: „для чого вам о томъ прежде времени вѣдать? спусти-теся вы на мою совѣсть и на мое подлое разумѣшко, на которомъ вы не заведетея болшъ; я по милости Божой мѣю разумъ единъ, нижъ вы всѣ;“ и обратившися до Ломѣковско-го сказалъ: „ты уже свой разумъ выстарѣлъ“, а на мене: „у того еще разумъ молодой, дитинный;“ а о послілкѣ до короля Шведского отвѣтоваль: „самъ я буду вѣдать, якого часу послать“, и съ гнѣвомъ вынявши съ шкатулы своей унѣверсалъ Станислава отъ Заленского принесенный, велѣлъ мнѣ предъ ними прочитать, зъ которого бѣли контентны.“⁹⁾

⁸⁾ Друкується як окремий випуск „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“.

⁹⁾ Лист Орлика до С. Яворського, Основа 1862, листопад, ст. 22. С.-Петербургь.

Отже не договір зі Швецією, а універсал польського короля Станіслава Лещинського відчитано на цьому зібранні генеральної старшини.

Ось так поводяться з джерелами шановні автори, які впевняють, що в їх книжці нема „ні одної подробиці, яка не булаби оснований на якомусь документі або точно перевіреному тексті. Ми нічого не видумували і коли читач хотівби переглянути використані тут джерела, побачить, що це не уявлене оповідання та що змальовуючи образ одної з найбільше незвичайних епопей, яку знала Европа, ми не хотіли стримуватись від загальних висновків і розяснення подій.“ (ст. 143). Невжеж, шан. автори думають, що тими фразами вмовлять, що їх праця має справжню наукову вартість?

Цей роман не можна вважати за наукову історичну студію. Правда, маємо тут і дещо недрукованого ще архівного матеріялу, а саме оповідання секретаря французького посольства в Польщі Балюза про своє гостювання у гетьмана в Батурині в 1704 р. (ст. 46—49). Одначе документальний матеріял губиться серед перекручених фактів та безосковних фраз. Навіть самому перекладчикові, що не є істориком, видалися мабуть деякі фрази й описи фактів сумнівними щодо своєї дійсности, коли пише: „Можемо піддавати в сумнів не одну фразу передавану як „історичні слова“ Мавепи, неодия „факт“ виведений на підставі документів та справоздання попередніх істориків“. (ст. V—VI).

За оброблення джерельного матеріялу паде відвічальність на українського автора Борщака. Останній, емігрант з Придніпрянщини, перебуваючи від 1919 р. на чужині, головню в Парижі, оповістив чимало ревеляційних для нашої історіографії вісток, виписаних з чужого архівного матеріялу. Тим прислужився не мало для розслідів української історії і про його ці заслуги писав я давніше в нашій пресі й тепер не відмовляю їх йому. Одначе, не заперечуючи заслуг п. Борщака для української історіографії за вишукування „Усгаїніса“ по чужих архівах, не можна допустити до того, щоби він надуживав авторитету архівного дослідника й подавав як наукові ті свої праці, що не опираються на сумлінному досліді джерел та в яких є повню видумок („невиданих документів“ — по термінольогії самого Борщака).